
Голодомор 1932–1933 рр.

The Holodomor of 1932–1933

УДК 94(477):341.485(=161.2)»1932/1933»(045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Korinenko-Barmak>

Pavlo Korinenko

Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History of Ukraine, Archaeology, and Special Branches of Historical Science, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6269-0217>

e-mail: korinenkopavlo@gmail.com

Mykola Barmak

Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History of Ukraine, Archaeology, and Special Branches of Historical Science, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7440-0881>

e-mail: barmakmv@tnpu.edu.ua

Bibliographic Description of the Article: Korinenko, P. & Barmak M. (2025) Transformations in the social status and moral-ethical behavior of peasants during the collectivization of agriculture and the Holodomor of 1932–1933 (based on the memoirs of S. M. Korinenko, born in 1904, resident of Medvezha village, Nemyriv district, Vinnytsia region). *Ukrainskyi Selianyn [Ukrainian peasant]*. 34, 136–144. (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Korinenko-Barmak>

TRANSFORMATIONS IN THE SOCIAL STATUS AND MORAL-ETHICAL BEHAVIOR OF PEASANTS DURING THE COLLECTIVIZATION OF AGRICULTURE AND THE HOLODOMOR OF 1932–1933 (BASED ON THE MEMOIRS OF S. M. KORINENKO, BORN IN 1904, RESIDENT OF MEDVEZHA VILLAGE, NEMYRIV DISTRICT, VINNYTSIA REGION)

Abstract. The purpose of the article is to investigate the specifics of collectivization and the Holodomor of 1932–1933 through the memoirs of a single peasant family, to analyze the motivating factors behind new manifestations in the moral and ethical behavior of peasants under the conditions of forced changes to traditional farming practices and dekulakization, and to assess the impact of economic, social, and moral factors on their behavior and community ties.

The scientific novelty of the article lies in its examination, through the memoirs of one family, of the impact of collectivization and the Holodomor on the social status, moral and ethical behavior, relationships, psychological transformations, and survival strategies of peasants amidst the Soviet policies of the 1930s.

Conclusions. The study analyzes social changes in the Ukrainian village at the intersection of two eras: the period before collectivization and the first two years of the collectivized village's existence. Using the example of one peasant family, their life path and the peculiarities of their moral and ethical behavior toward fellow villagers, particularly during the Holodomor of 1932–1933, are traced. The article is based on the memoirs of this peasant family, as well as on contemporary scholarly works by Ukrainian historians researching the issues of agricultural collectivization and the Holodomor in Ukraine. It highlights the process of forming a new social group—activists of the collective farm movement, the founders of the kolkhoz in the village of Medvezha and the ways they established themselves within the rural community. Violence and coercion against individual farmers became the primary means of implementing the state policy of agricultural collectivization. The activists' behavior was rooted in their rejection of the peasants' right to individual farming, aligning with the general policy of the Soviet authorities. Peasants experienced significant psychological discomfort due to the destruction of their traditional way of life and sought to preserve customary traditions. The transformations in their social status and moral-ethical behavior should be viewed as efforts toward self-preservation and adaptation to new living conditions.

Keywords: activists, famine, starvation, collectivization, kolkhoz, kolkhoz member, violence, individual farmer, taxation.

Павло Коріненко

доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук,
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6269-0217>
e-mail: korinenkopavlo@gmail.com

Микола Бармак

доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7440-0881>
e-mail: barmakmv@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Коріненко П., Бармак М. Трансформації в соціальному становищі та морально — етичній поведінці селян під час колективізації сільського господарства та Голодомору 1932–1933 рр. (за спогадами С. М. Коріненка, 1904 р. народження, проживав у с. Медвежа Немирівського району Вінницької області). *Український селянин*. 2025. Вип. 34. С. 136–144. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Korinenko-Barmak>

**ТРАНСФОРМАЦІЇ В СОЦІАЛЬНОМУ СТАНОВИЩІ
ТА МОРАЛЬНО — ЕТИЧНІЙ ПОВЕДІНЦІ СЕЛЯН
ПІД ЧАС КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
ТА ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР.
(ЗА СПОГАДАМИ С. М. КОРИНЕНКА, 1904 Р. НАРОДЖЕННЯ, ПРОЖИВАВ
У С. МЕДВЕЖА НЕМИРІВСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

Анотація. Мета. Автори ставлять за мету розкрити трансформації у соціальному становищі та морально-етичній поведінці селян у період колективізації сільського господарства і Голодомору 1932–1933 рр. на прикладі однієї родини з села Медвежа Немирівського району Вінницької області.

Наукова новизна статті полягає в тому, що вона через спогади однієї родини досліджує вплив колективізації та Голодомору на соціальне становище, морально-етичну поведінку, взаємини, психологічні трансформації та страждання селян у умовах радянської політики 1930-х років.

Висновки. У проведеному дослідженні проаналізовано соціальні зміни в українському селі на зламі двох епох: періоду до колективізації та перших двох років існування колективізованого села. На прикладі однієї селянської родини простежено їхній життєвий шлях та особливості морально-етичної поведінки щодо односельців, зокрема в умовах Голодомору 1932–1933 рр. Стаття базується на спогадах однієї селянської родини, а також на сучасних наукових напрацюваннях українських істориків, які досліджують проблему колективізації сільського господарства та Голодомору в Україні. Висвітлено процес формування нової соціальної групи — активістів колгоспного руху, засновників колгоспу в селі Медвежа, та шляхи їхнього утвердження в сільській громаді. Насильство і примус щодо одноосібників стали основними засобами реалізації державної політики колективізації сільського господарства. В основі такої поведінки активістів лежало несприйняття права селян на одноосібне господарювання, що відповідало генеральній політиці радянської влади. Селяни зазнавали значного психологічного дискомфорту через руйнування традиційного способу життя та намагалися зберегти звичаєві традиції. Трансформації в соціальному становищі та морально-етичній поведінці селян слід розглядати як прагнення до самозбереження і пристосування до нових умов життя.

Ключові слова: активісти, голод, голодна смерть, колективізація, колгосп, колгоспник, насилья, одноосібник, оподаткування.

Постановка проблеми

Колективізація сільського господарства в Україні розпочалася наприкінці 1920-х рр. і в кожному селі відбувалася за досить складних умов. Органи радянської влади прагнули насильницьким шляхом та у найкоротші строки завершити усупільнення земель, а також рухомого і нерухомого майна одноосібників. На прикладі однієї селянської родини простежується, як у цих умовах буревій колективізації ламав долі селян, перетворюючи їх на однотипних виконавців робіт на усупільнених землях. Голодомор 1932–1933 рр. у селі Медвежа був штучним та спричиненим конфіскацією у селян продуктів харчування. Морально-етична поведінка селянина в тих умовах визначалася його статусом: або він був активістом колгосп-

ного руху й таким чином задовольняв свої матеріальні потреби, або ж, будучи зарахованим владою до категорії «підкуркульників», часто втрачав можливість вижити.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Українські історики доклали значних зусиль до вивчення проблеми колективізації сільськогосподарства і Голодомору 1932–1933 рр., аналізу економічного та соціального становища селян. Вони ввели в науковий обіг численні документи й накопичили великий обсяг фактичних матеріалів¹. З часу проголошення незалежності України історики особливу увагу приділяють дослідженню економічних і соціальних наслідків колективізації та Голодомору². Цей напрям набув гострого політичного й морально-етичного значення, оскільки ті події становили загрозу існуванню українського генофонду. Особливу цінність для сучасного суспільства та майбутніх поколінь мають опубліковані в останні роки спогади селян — очевидців тих подій або осіб, які дізналися про них від своїх родин³.

У 2022–2024 рр. у закладах вищої освіти України відбулися численні науково-практичні конференції та круглі столи, де дослідники й свідки колективізації та Голодомору доносили до сучасної молоді правду про життя селян у ті роки. На нашу думку, одним із найпродуктивніших заходів у цьому напрямі став «Круглий стіл», організований у Черкаському національному університеті ім. Б. Хмельницького⁴. У його роботі взяли участь 34 особи. Кожен із учасників отримав два видання збірника документів і матеріалів про Голодомор 1932–1933 рр., упорядником яких виступив професор С. Корновенко. Він також є автором передмов до цих збірників, які містять концептуальний аналіз складних економічних і соціокультурних проблем доби колективізації та Голодомору.

На нашу думку, спираючись на вагомі напрацювання попередників, настав час глибше дослідити історію українського селянства цього періоду крізь призму впливу економічних факторів на зміни в життєвій позиції окремих селянських родин. Важливо аналізувати ці зміни на рівні конкретних населених пунктів, намагаючись зрозуміти мотивацію морально-етичної поведінки селян у тих екстремальних умовах.

Мета статті

Автори ставлять за мету розкрити трансформації у соціальному становищі та морально-етичній поведінці селян у період колективізації сільськогосподарства і Голодомору 1932–1933 рр. на прикладі однієї родини з села Медвежа Немирівського району Вінницької області.

Методологія дослідження базується на принципах історизму, системності та критичного підходу, а також на загальнонаукових і спеціальних методах історичної науки. Використання історичного підходу дозволило глибше зрозуміти причини значних змін у морально-етичній поведінці селян, механізми та наслідки переходу від одноосібного до колективного господарювання. У статті зазначено, що з економічного, соціального та морально-етичного погляду

- 1 Колективізація і голод на Україні, 1929–1933 : зб. док. і матеріалів / АН України, Ін-т історії України, Археографічна комісія; упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. — Київ : Наукова думка, 1992; Чорна книга України: зб. документів, архів. матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / упоряд. та ред. Ф. І. Зубанич. — К., 1998; Голод 1932–1933 років на Черкащині : документи і матеріали / Державний архів Черкаської обл.; упоряд.: Т. А. Клименко, С. І. Кононенко, С. І. Кривенко, Черкаси, 2002.
- 2 Маркова С. Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917–1933 рр.). Кам'янець-Подільський, 2015; Калінкіна С., Корновенко С., Маркова С., Романець Н. «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929–1933 рр.): монографія. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2017; Телегуз А., Телегуз І. Наслідки Голодомору — геноциду 1932–1933 років для українців (до 80-річчя трагедії — масового винищення українського народу). Київ, 2012; Кульчицький С. Український Голодомор: оцінка втрат. *Краєзнавство*. Київ, 2013. С. 364–372; Гудзь В. Втрати українського селянства від Голодомору в дзеркалі сучасної історіографії. *Український селянин*. 2015. Вип. 15. С. 3–9; Марочко В. Визнання Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: геноцидом: історичний факт політичного самоутвердження та морального зцілення нації. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. Вип. 16. С. 270–276.
- 3 Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. у Житомирському районі / упорядник Л. А. Ковальчук та ін. Житомир, 2008; Голодомор 1932–1933 рр. в Україні на сторінках гетьманської преси: газети «Січ» і «Наш стяг» / упоряд. та авт. передмови С. Корновенко. Передрук з часописів «Січ» і «Наш стяг» 1932–1933 рр. Черкаси, 2024; Голодомор 1932–1933 рр. в Україні на сторінках газети «Америка» / упоряд. та авт. передмови С. В. Корновенко ; пер. з англ. О. В. Компанійця. Передрук з часопису «Америка» 1932–1933 рр. Черкаси, 2024; Федько О. Соціальна історія селянської сім'ї Пелагії Федькової (середина 1940–1950 рр.). *Український селянин*. 2025. Вип. 31.
- 4 Голодомор — геноцид 1932–1933 рр. в Україні: матеріали Всеукраїнського круглого столу, 21 листопада 2024 р. / Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Науково-дослідний інститут селянства та вивчення аграрної історії. Черкаси: ЧНУ, 2024.

цей процес був складним і суперечливим. Колективізація сільського господарства від початку закладала основи для розбрату і ворожнечі між окремими селянськими родинами.

Насильство з боку новостворених органів влади на селі щодо селян мало вибіркового характер і було спрямоване на те, щоб будь-яким способом примусити одноосібників вступати до колгоспів. Основним засобом для цього було позбавлення одноосібників економічної основи їхнього господарства. Водночас сільська влада застосовувала щодо них елементи морально-психологічного тиску. З'ясовано, що більшість дій активістів колгоспного руху щодо одноосібників, зокрема в ході «розкуркулення», мали відверто протиправний характер і суперечили давнім традиціям взаємин між односельцями.

Виклад основного матеріалу

1932–1933 рр. в Україні — це одна з найтрагічніших сторінок української історії XX ст. Українське село і селянство для радянської влади було джерелом ресурсів, необхідних для форсованої індустріалізації, а також об'єктом політичного та соціального контролю. Колективізація, здійснена примусовими методами, супроводжувалася розкуркуленням, репресіями та конфіскацією продовольства, що зрештою призвело до штучно організованого голоду — Голодомору. У 1932–1933 рр. сталінський режим, використовуючи хлібозаготівельну політику, систему натуральних штрафів, блокаду сіл та інші каральні заходи, фактично прирік мільйони українців на голодну смерть. Голодомор став не лише трагедією, а й інструментом геноциду, спрямованого на знищення національної ідентичності українців та підкорення їхнього спротиву радянській владі.

Історія селянства України бере свої початки в сивій давнині. Селяни були тими, хто першими освоювали великі земельні простори, на їх долю випало бути першими воїнами князівського війська, будувати фортеці й міста, пройти важкі випробування під час аграрних реформ, революцій, воєн. Попри усі негаразди, вони аж до кінця 1950-х рр. залишалися найбільшою за чисельністю соціальною верствою, вироблена ними продукція складала понад 50 % ВВП продовольства, людських ресурсів. Саме по собі селянство з його одноосібним на ту пору господарюванням на землі не вписувалося у більшовицьку модель державності, навіть вважалося антагоністичним класом, що був перешкодою на шляху будівництва соціалізму. Ліквідація одноосібного господарювання селян на землі й насильницьке переведення їх господарств в колективні форми господарювання (колгоспи) в кінці 1920-х — на початку 1930-х рр. було визначено як стратегічна мета на найближчу перспективу. Для досягнення поставленої цілі влада обрала протиправну позицію в боротьбі проти одноосібників, намагалася в будь-який спосіб встановити контроль над їхніми господарствами. Вирішення цієї проблеми покладалося на репресивні органи держави⁵. З огляду на те, що селянство в Українській СРР складало майже 25 млн. від усього 30-мільйонного населення, масштаби насилля будуть створювати загрозу подальшого існування українського генофонду.

У колективізованому селі усі селяни мали бути колгоспниками — однаковими за своїм виробничим і соціальним статусом. Усі колгоспники зобов'язані спільно працювати на усуспільненій належній їм до цього землі. Кожному колгоспному двору в особисте користування надавалися однакові невеликі земельні ділянки під город і, залежно від області, вона могла бути в розмірі від 0,30 до 0,60 га⁶. Такий злам економічного буття селян мав призвести і приведе до глибинних змін в їх соціальному становищі, що опосередковано буде впливати і на їх морально-етичну поведінку, особливо під час голоду.

За спогадами мого батька, в с. Медвежа напередодні колективізації нараховувалося понад 300 дворів, було дві громадські комори, велике пасовисько для випасу худоби та коней. Була православна церква, прихожанами якої були усі селяни, чотирьохрічна школа для дітей. За національною ознакою більшість селян були українцями. В селі проживали також представники польського, литовського, білоруського, молдавського і татарського етносів. Був цвинтар християнський і татарський (татарник)⁷.

⁵ Кувальницький С. Сталінська «революція згори». *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. — Київ: Інститут історії України НАН України. 2013. № 22. С. 113.

⁶ Земельний кодекс УСРР. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР. Харків, 1922.

⁷ З сімейного архіву.

За майновими статками селянські двори в с. Медвежа умовно належали до трьох груп. До першої групи — 5 заможних сімей: Безрученки, Грубиші, Вудвуди, Даньківські, Огірки. В кожній із названих сімей було понад 20 дес. землі, два-три вози, дві пари коней і пара волів. Мали вони також чималі лісові ділянки. Хати їхні вирізнялися серед інших тим, що дахи були покриті залізом або черепицею. В селі їх називали «багатири». За радянською термінологією їх будуть називати «куркулі». Вони із односельців наймали робітників на певні сезонні роботи. Деякі, особливо бідні селяни, через нестачу у них продуктів харчування, на провесні позичали у них зерно, картоплю, буряки, крупи для свого харчування. Оплата тих позичених продуктів харчування за спільною угодою здійснювалася відробітком молодими хлопцями і дівчатами тих сімей у господарствах «багатирів» упродовж року. З огляду на те, що ті господарства мали достатню кількість робочої худоби і були забезпечені сільгоспінвентарем, врожайність зернових культур, продуктивність робочої худоби там була значно вищою ніж у середняків, а тим більше у бідняків.

Їхні господарства першими попали під «розкуркулення». Землі були усупільнені, а сім'ї спочатку були виселені із своїх помешкань, а потім і за межі села. Казали люди, що їх вислали до Сибіру. Так чи інакше, але ніхто із них в село не повернувся. В одній із хат «куркуля» Безрученка розмістилася контора правління колгоспу. Інші господарства та їх господарські будови були розібрані, а дерев'яні конструкції правлінням колгоспу використані для будівництва колгоспних корівників, конюшні тощо.

Приблизно 70–80 % селянських дворів мали до 7–10 дес. землі, одного, або двох коней, один віз, один плуг. Вони вели одноосібне господарювання на землі. Їх в селі під час колективізації стали називати «підкуркульниками». Вислати їх з села було неможливо, а примусити піти до колгоспу, то вважалось цілком можливим і необхідним і то якомога швидше. До цієї групи селян належав і мій батько, також родини Захаренків, Герасименків, Сугаків, Науменків, Пелишенків, Рибалок, Шрамків та ін.

Бідняцькими дворами вважалися ті, що мали 2–3 дес. землі, або ж не мали посіву в полі. До них належали родини Волощуків, Гавришів, Коломійців, Кушнірів, Каленюків, Козорізів, та ін. У їх господарствах міг бути один кінь, один віз. При обробітку землі вони кооперувалися щодо використання своїх коней, або позичали в інших односельців. В їх господарствах при обробітку землі ще користувалися ралом. Урожайність зернових культур була вкрай низькою, забур'яненість їх земель була повсюдним явищем. З огляду на таке незадовільне становище в їх господарствах, з них в селі насміхалися, чуралися з ними спілкуватися, не допускалися шлюбні стосунки, обзивали «злидарями», «голоотою». Під час колективізації вони пригадують ті нанесені їм моральні образи і всю свою лють будуть застосовувати проти своїх односельців. Їх коні, корови напровесні часто були в такому стані, що їх підвішували в хлівах до балок, використовували кінську упряж, бо самі вони не могли стояти на ногах. Бідняцьке господарство в селі напровесні було видно здалеку. Їх власники розшивали кути своїх покритою соломною хат, щоб використовувати ту соломку для годування корів.

Великою проблемою для селян середняків і бідняків було те, що мало місце багатосмужжя. Кожна смуга могла бути від 0,10 до 0,5 дес. землі. Були випадки, коли окремі земельні ділянки селян знаходилися в сусідніх селах. Мій батько мав 0,25 дес. в с. Горобіївка.

За спогадами батька, першими в колгосп записалися (подали заяви) з проханням вступити до колгоспу ті селяни, що належали до групи бідняків. На початках господарювання їх належність до колгоспу була фактично символічною. Усупільнені землі складали невелику площу, не було у них достатньої кількості робочої худоби та реманенту. На думку мого батька, вони і не вміли і, не хотіли старанно працювати на землі, дбайливо доглядати коней, корів тощо.

Водночас із молодих хлопців і дівчат сімей перших колгоспників сільська рада створила правління колгоспу, вони ж оформилися в групу активу колгоспу. До цієї групи активістів належало приблизно 10 осіб. Їм доручили вести агітацію серед односельців за вступ до колгоспу селян-одноосібників. Адже це означало, що в такий спосіб могли бути розширені земельні площі колгоспу і водночас сподівалися отримати необхідну кількість робочої худоби

та інвентарю. Дівчата-активістки досить охоче одягали на голову червоні хустинки, хлопці — одягали на рукави червоні пов'язки. Спочатку вони з метою агітації до вступу в колгосп ходили по дворах одноосібників у вихідні та святкові дні, а з часом ходили в будь-які дні, до того ж могли приходити і у вечірні, й нічні години. Як згадував батько, в такій ситуації часто виручала самогонка. З-поміж активісток були і родичі мого батька. Однак ними уже була перейдена межа поваги до родинних стосунків і вони, будучи в ейфорії побудови нового життя, де не залишалося місця заможним і навіть середньої заможності селянським господарствам, уже відчували себе зверхніми над ними.

Вони ставали реальними виконавцями щодо «розкуркулення» односельців, вдавалися до будь-яких дій задля досягнення тієї мети. Одного разу сталося так, щоб зламати впертість батька щодо відмови написати заяву про вступ до колгоспу, з хати винесли стіл, подушки, кожухи, рушники, забрали жіночі хустки тощо. На самкінець, металевими шпичками попроколювали гарбузи, що були на купі біля подвір'я. Конфісковане майно активісти розділили між собою. Пройдуть роки, багато років і станеться так, що син одного із активістів Волощука Вакули стане зятем нашої сім'ї. Мама згадувала, що саме у тій сім'ї знаходився наш стіл. Активісти так відчували смак своєї влади і безкарність будь-яких дій стосовно до односельців, що переставали працювати в полі, а натомість проводили групові (бо більшість із них були неписьменними) читання політичної літератури, вивчали нові пісні, ходили по селу з тими піснями тощо.

Набаченим на ту пору викликом для традиційних засад життя селян було те, що активісти в своїх хатах зняли зі стін ікони і перестали відвідувати церкву. До того ж вони переконували те ж саме зробити й інших селян. Щодо попа і дяка, то відбулося ущільнення їх житлової площі. Їм залишили по одній кімнаті, а решта приміщень були пристосовані для класів школи.

Активісти брали участь у збиранні у примусовий спосіб податків, здійснювали супровід затриманих одноосібників до сільської ради. Там їх примушували вступати до колгоспу, сплачувати податкову заборгованість, погрожували відправити до Сибіру, в борг податку могли вилучати речі домашнього вжитку тощо. То уже була реальна влада і, як свідчать рядки відомого вірша: «Хто був нічим, той стане всім». У нашому селі сталося так, що деякі родини бідняків обійняли керівні посади на рівні села, мали великий вплив на вирішення багатьох соціальних питань: визначали розміри оподаткування дворів, розміри земельних площ, наклали штраф на окремих односельців. У ті роки у селі склалася така говірка: «Гоп мої гречаники — усі Волощуки начальники».

Тиск на батька щодо вступу до колгоспу посилювався. Батько не міг із тим змиритися і, щоб уникнути вступу до колгоспу, втік до м. Запоріжжя. Там більше року працював на сталепрокатному заводі. Однак надважкі умови праці були нестерпними і він повернувся в село, де уже відбувалася суцільна колективізація. З цього часу місцева влада дуже дошкуляла системою прогресивного оподаткування тим селянським дворам, що залишалися одноосібними. Як правило, вони за термінами були на декілька місяців. Однак, щораз їх грошовий розмір зростав. У 1932 р. батько уже не мав можливості сплачувати ті податки і подав заяву про вступ до колгоспу. Плуг розібрав і закопав в землю, бо думав, що колгосп це не надовго і плуг мав би ще пригодитися. Мама була проти такого рішення, але іншого виходу уже не було. Батько і мама відтепер стали працювати в рілльничій бригаді колгоспу. Виникає питання, чи пробачив батько своїх кривдників? З погляду християнської моралі напевне простив, а з погляду міжлюдських стосунків мабуть ні.

Так скінчилося життя батьків у доколгоспному селі і розпочиналося життя в колгоспному селі. Це був час, коли голод в селі Медвежа охопив багато сімей односельців. На час вступу до колгоспу батькові було 28 років. Сільська рада включила його в бригаду з обходу селянських дворів задля з'ясування померлих від голоду. Його завдання, як й інших 2-х членів бригади, полягало в тому, що в разі виявлення в якійсь хаті померлого, його належало погрузити на віз і відвезти на цвинтар. Там же вони повинні були копати яму. Хоронили без труни, не відспівував померлих священик, ніхто не ставив на могилах хрестів. Важко уявити собі, який був морально-психологічний злам в свідомості близької родини померлого. А часто було так, що,

викопавши яму і поїхавши забирати померлого, по поверненню на цвинтар, в ямі уже лежало чиєсь тіло померлого. Батьку складно було визначити кількість померлих від голоду в селі, а, можливо, і не хотів того робити з огляду на заборону говорити про голод 1932–1933 рр.

Сільська рада залучала активістів до виконання таких робіт, як пошук і вилучення захованих селянами якихось продуктів харчування. Їх шукали на горищах, в комірчинах і під землею. Одного разу долучили і мого батька (мабуть, задля масовості) до цієї роботи. Справа в тому, що хтось із сусідів доніс (це явище набирало дедалі більшого поширення) в сільську раду, що односелець Ониськів викопав в саду яму і заховав там багато зерна, щоб не віддати його згідно продподатку. Активісти за допомогою металевих прутів легко знайшли те сховище. Наказали батькові залізти в яму і перевірити, що там є. Батько заліз в яму і побачив там в кутку мішечок з зерном. На запитання тих, що були на поверхні, що там є, батько відповів, що немає нічого. Батько про цей випадок мені не розказував. А я дізнався від дочки того селянина. Це було років 10 тому. Я був на провідній неділі на сільському цвинтарі біля могил батьків. Підійшла дочка Ониськіва до могили мого батька, перехрестилася, поклала пасочку і зі сльозами на очах сказала, що вдячна йому за те, що врятував їй життя. Того мішечка зерна вистачило, щоб не померти голодною смертю.

Під час голоду в селі поширилися крадіжки будь-яких продуктів харчування. Згадувала мама, що крали і в день, і в ночі. Справа в тому, що голод наставав найперше в тих сім'ях, що продали, або зарізали корову. Це був протест проти передачі їх до колгоспу. Вимога правління колгоспу була такою: віддати до колгоспу корову або теля. Так формувалася колгоспна тваринницька ферма. Батьки віддали до колгоспу теля, а для себе залишили корову. Зернові запаси батько завчасно таємно відвіз до родини в сусіднє село Мухівці й там його приховали. Оскільки та родина уже була в колгоспі, то обшуків в їхньому дворі не робили.

Крали молокопродукти із погребів, ловили крадіїв і відпускали, бо часто вони були напівсвідомі, опухлі. Була також проблема зберегти корову, бо крали корів, свиней, птицю тощо. Корови, різали десь в лісі й у такий спосіб намагалися хоч на якийсь час утамувати голод. Пригадувала мама, що кожної ночі по черзі з батьком сідали біля вікна і дивилися чи не прийшли крадії по корову.

У 1933 р. в нашій сім'ї народилася перша дитина, радість була велика, бо не було у них дітей упродовж десяти років шлюбного життя. В тому ж році батьки будували хату. Справа в тому, що за декілька років до того вдарила громовиця і хата згоріла. Поверховий ремонт не давав надійності проживання в тій хаті. Хату збудували досить невеликого розміру (п'ятистінку). Батько хотів будувати хату на дві половини. Однак мама категорично заперечувала. Підставою для такого рішення було те, що сусід Цимбалюк Семен збудував таку хату, його визнали «куркулем» та й відправили до Сибіру. Як згадувала мама, ще до сходу сонця на призьбі біля старої хати сиділо декілька чоловіків, жінок і просили дати їм якусь роботу на будівництві хати. Хата будувалася дерев'яно-глиняна, то робота якби завжди була. За роботу ті люди ніякої платні не брали, а дише обідали і вечеряли. Вони також під час обіду ховали за пазуху хоч трохи хліба, бо їх чекали дома голодні діти.

В умовах голоду односельці, які до того часу були цілком добропорядними, втрачали ті чесноти і набували такі риси в своїй морально-етичній поведінці, як кар'єризм, вороже ставлення до інших односельців за ознакою їх заможності, заздрість, доноси в сільську раду на сусідів, родичів. Крадіжки, намагання не набути, а здобути якесь майно ставали повсюдним явищем. Можемо говорити про те, що то була не їх вина, а біда. Ті наджорстокі реалії, коли питання стояло вижити чи померти голодною смертю, мабуть, були першопричиною анормальності в морально-етичній поведінці багатьох людей того часу.

У 1932–1933 рр. українські селяни зіткнулися з такою загрозливою для їх життя проблемою як Голодомор. Українські чорноземи, незважаючи на усі можливі несприятливі кліматичні умови, здатні забезпечити харчування усіх суцільних на цій землі. Тому як під час голоду, так і дотепер наша свідомість, історична пам'ять засвідчує, що голод 1932–1933 рр. в Україні був штучним засобом з боку радянської влади, яка, з одного боку, карала українських селян за

спротив колективізації, а з іншого — хотіла залякати, зробити неможливим спротив у майбутньому. Достеменно не відомо скільки українських селян в ті роки померли голодною смертю. За підрахунками демографів, жертвами Голодомору стало понад 4,5 млн. осіб, зокрема 3,9 млн. прямих і 0,6 млн. непрямих втрат. Якщо обчислювати ці втрати у розрахунку на 100 осіб, отримаємо 15,3 % від загальної чисельності населення УСРР у 1933 р.⁸ Вічна їм пам'ять! Такою була плата селян за насильно насаджуваний новий економічний лад в українському селі.

Висновки

Колективізація сільського господарства здійснювалася на всій території Української СРР у вкрай стислі строки. Вона відбувалася на двох рівнях: ліквідації «куркульства» як класу та усупільнення в колгоспах земель, а також рухомого і нерухомого майна одноосібників. Виконавцями цих завдань у кожному селі були місцеві активісти, які за своїм майновим становищем належали до бідноти. Внаслідок цього меншість сільського соціуму насаджувала більшості селян новий аграрний курс, який ті не лише не підтримували, а й у різний спосіб намагалися йому протидіяти.

За тих конкретних умов активісти колгоспного руху порушували всі норми моралі та права, нехтували родинними стосунками і, по суті, опинялися в самоізоляції. Їхній статус у селі штучно підтримувався органами влади, а також матеріальними винагородами, отриманими за рахунок конфіскованих у односельців продуктів харчування тощо.

В умовах голоду відбувалося масове порушення морально-етичних принципів. Траплялося, що навіть селяни, які раніше вважалися добропорядними, ставали на шлях крадіжок, вчиняли доноси на односельців, втрачали співчуття до рідних тощо. У післяголодні роки ці та інші негативні явища поступово долалися, а селяни змушені були пристосовуватися до нових умов життя.

Замість післямови. Десь в кінці 1970-х рр. батько згадував про своє колгоспне життя. Казав при цьому, що упродовж багатьох років влада вимагала від нього підписатися на позику грошей державі, сплачувати грошовий податок за присадибну земельну ділянку, сплачувати самообкладання податком, сплачувати грошовий податок на м'ясо, віднести в молочарню до 400 літрів молока на рік, здати декілька сотень курячих яєць, заплатити за не здану державі шкіру зарізаній свині. Колгосп вимагав виконувати не менше 250 трудоднів на рік, безоплатно виконувати різні громадські роботи, оплата його праці в колгоспі, особливо у повоєнні роки, була символічною тощо.

Тепер же, казав батько, настав такий час, що приходять до двору школярі і запитують: діду, чи потрібно вам нарубати дров, принести з криниці води? Приходить секретарка сільської ради і приносить продуктової набір — масло вершкове, олію, гречану крупу, цукор. Приходить до хати поштарка, приносить пенсію. Висновок його був таким. Все моє життя в колгоспі було таким, що влада і колгоспне правління вимагали, накладали на мене тільки повинності. Тепер же ніхто вночі не стукає у вікна, щоб відчинити двері для бригади активістів чи збирачів податків. Отож, ще ніколи мені не було так добре жити, як тепер. Жаль, що уже недовго залишилося жити.

References:

1. Chorna knyha Ukrainy. [The Black Book of Ukraine: collection of documents, archival materials, letters, reports, articles, studies, essays]. (1998) (Ed). F. I. Zubanych. Kyiv: Vydavnychiy tsentr «Prosvita». [in Ukrainian].
2. Fedko, O. (2025) O. Sotsialna istoriia selianskoi simi Pelahii Fedkovoï (seredyna 1940–1950 rr.) [The social history of the peasant family of Pelahia Fedkova (mid–1940s–1950s)]. *Ukrainskyi Selianyn [Ukrainian peasant]*, 31. [in Ukrainian].
3. *Holod 1932–1933 rokiv na Cherkashchyni: dokumenty i materialy / Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi obl. [Famine of 1932–1933 in the Cherkasy region: documents and materials]*. (2002) (Ed) T. A. Klymenko, S. I. Kononenko, S. I. Kryvenko. Cherkasy. [in Ukrainian].

8 Голодомор 1932–1933 рр. в Україні на сторінках газети «Америка» / упоряд. та авт. передмови С. В. Корновенко. С. 8.

4. *Holodomor — henotsyd 1932–1933 rr. v Ukraini: materialy Vseukrainskoho kruhloho stolu, 21 lystopada 2024 r.* [The Holodomor — genocide of 1932–1933 in Ukraine: materials of the All-Ukrainian round table, November 21, 2024] (2024). Cherkasy: ChNU, 2024. [in Ukrainian].
5. *Holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini na storinkakh hazety «Ameryka»* [The Holodomor 1932–1933 in Ukraine on the pages of the newspaper «America»]. (2024) (Ed) S. V. Kornovenko. Cherkasy. [in Ukrainian].
6. *Holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini na storinkakh hetmanskoï presy: hazety «Sich» i «Nash stiah»* [The Holodomor 1932–1933 in Ukraine on the pages of the Hetmanate press: newspapers «Sich» and «Nash stiah»] (2024) (Ed) S. Kornovenko. Cherkasy. [in Ukrainian].
7. Hudz, V. (2015) Vraty ukrainskoho selianstva vid Holodomoru v dzerkali suchasnoi istoriografii [Losses of the Ukrainian peasantry due to the Holodomor in the mirror of modern historiography]. *Ukrainskyi Selianyn* [Ukrainian peasant], 15, 3–9. [in Ukrainian].
8. Kalinkina, S., Kornovenko, S., Markova, S. & Romanets, N. (2017) «Velykyi perelom» na seli. Final selianskoi revoliutsii (1929–1933 rr.). [«The Great Break» in the countryside. The end of the peasant revolution (1929–1933)]. Cherkasy. [in Ukrainian].
9. *Knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932–1933 rr. u Zhytomyrskomu raioni.* [Memorial book of the victims of the Holodomor of 1932–1933 in the Zhytomyr region]. (2008) (Ed) L. A. Kovalchuk. Zhytomyr. [in Ukrainian].
10. *Kolektyvizatsiia i holod na Ukraini, 1929–1933: zbirnyk dokumentiv i materialiv* [Collectivization and famine in Ukraine, 1929–1933: collection of documents and materials]. (1992) (Ed) S. V. Kulchytskyi. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
11. Kulchytskyi, S. (2013) Stalinska «revoliutsiia zhory» [Stalin's «revolution from above»]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky.* [Problems of Ukrainian History: Facts, Judgments, Searches], 22, 113. [in Ukrainian].
12. Kulchytskyi, S. (2013) Ukrainskyi Holodomor: otsinka vtrat [The Ukrainian Holodomor: loss assessment]. *Kraieznavstvo.* [Local History], 364–372. [in Ukrainian].
13. Markova, S. (2015) Suspilni ta politychni transformatsii v ukrainskomu seli v konteksti formuvannia totalitarnoi systemy (1917–1933 rr.). [Social and political transformations in the Ukrainian village in the context of the formation of a totalitarian system (1917–1933)]. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
14. Marochko, V. (2007) Vyznannia Holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini — henotsydom: istorychnyi fakt politychnoho samoutverdzhennia ta moralnoho ztsilennia natsii [Recognition of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine as genocide: a historical fact of political self-assertion and moral healing of the nation]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky.* [Problems of Ukrainian History: Facts, Judgments, Searches], 16, 270–276. [in Ukrainian].
15. Teleguz, A. & Teleguz I. (2012) Naslidky Holodomoru — henotsydu 1932–1933 rokiv dlia ukraintsiv (do 80-richchia trahedii — masovoho vynyshchennia ukrainskoho narodu). [Consequences of the Holodomor — genocide of 1932–1933 for Ukrainians (on the 80th anniversary of the tragedy — mass extermination of the Ukrainian people)]. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Z simeinoho arkhivu. [From the family archive]. [in Ukrainian].
17. *Zemelnyi kodeks USRR. Zbirnyk uzakonen i rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu USRR.* [Land Code of the Ukrainian SSR. Collection of laws and regulations of the workers' and peasants' government of the Ukrainian SSR]. (1992). Kharkiv. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 26.03.2025.

Схвалено до друку / Accepted: 07.05.2025.